

НАЦІОНАЛЬНА КНИГА ПАМ'ЯТІ ЖЕРТВ ГОЛОДОМОРУ 1932–1933 РОКІВ: СТАН ТА ПЕРСПЕКТИВИ ДОСЛІДЖЕННЯ

Роковини трагедії Голодомору 1932–1933 рр. зумовили гучний резонанс в українській та міжнародній спільноті. Відкривалися тематичні експозиції, виставки, опубліковано серію досліджень з означеної проблематики. Найбільш ґрунтовним стало видання серії «Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні». В кожній з колись охоплених голодом областей опубліковано том цього видання. Побачив світ також загальний том Національної книги пам'яті, який містив витяги з обласних видань.

У цьому огляді ми окреслимо основні характеристики Запорізького обласного тому «Національної книги пам'яті жертв Голодомору», проаналізуємо основні напрями дослідження та окреслимо перспективи для подальших розробок.

Запорізький обласний том «Національної книги пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 рр.», виданий за редакцією доктора історичних наук професора Турченка Ф.Г., складається з трьох основних розділів: мартирологу загиблих у роки Голодомору на території Запорізької області, археографічного розділу та свідчень очевидців.

Перша частина – мартиролог жертв, загиблих у роки Голодомору, – спирається на документи районних відділів реєстрації актів громадянського стану. Книги записів актів смерті збереглися лише частково. У Запорізькій області немає книг реєстрації смерті по Кам'янсько-Дніпровському та Токмацькому районах. По Великобілозерському райо-

ні збереглася книга лише однієї (Червоної) сільради. Загалом, немає жодного району області, де б книги реєстрації смерті збереглися по всіх сільрадах. Наприклад, з 21 сільради Запорізького району записи за 1932 рік збереглися по 6 сільрадах. З 19 сільрад Веселівського району книги актів за 1933 рік не збереглися по 8.

Проблемою стала й ідентифікація імен та прізвищ свідків, оскільки дуже часто в документах РАГС графа «ім'я, прізвище та по батькові» була не заповнена або документи були пошкоджені.

Списки загиблих унаслідок Голодомору ми також склали за свідченнями очевидців, адже нерідко вони називали імена, прізвища тих, хто помирає від голоду або сильно бідував. Проте свідчення не є актовим документом РАГС, не встановлюють точну дату народження та смерті, реєстраційний номер тощо. Разом з тим, формуючи такий список, ми часто-густо зустрічали імена та прізвища людей, які не потрапили до реєстраційних карток РАГС.

Наступний розділ «Національної книги пам'яті жертв Голодомору» – це документи і матеріали Державного архіву Запорізької області, архівних фондів районних партійних комітетів, райвиконкомів, сільрад, машинно-тракторних станцій (МТС), матеріали періодичної преси, зокрема, газети «Червоне Запоріжжя». До публікації увійшли документи фондів Запорізького міського комітету КП(б)У (ф. П-157), Бердянського (ф. П-228), Василівського (ф. П-215), Великобілозерського (ф. П-209), Кам'янсько-Дніпровського (ф. П-210), Люксембурзького (ф. П-1128), Мелітопольського (ф. П-233), Михайлівського (ф. П-217), Нововасилівського (ф. П-232), Новозлатопільського (ф. П-2753), Орхівського (ф. П-240), Якимівського (ф. П-208) районних комітетів КП(б)У, Куйбишевського райвиконкому (ф. Р-1198), Федорівської сільської ради, с. Федорівка Мелітопольського району (ф. Р-3457), Гуляйпільської МТС, с. Гуляйполе Гуляйпільського району (ф. Р-892).

Для подальшої розробки проблем Голодомору в Україні необхідно відкрити доступ до фондів архівів Міністерства внутрішніх справ, спростити доступ науковців до фондів архівів СБУ, хоча варто віддати належне, що за останній рік не лише опубліковано збірники документів із фондів СБУ, а й істотно поповнено веб-сайт цього відомства

в напрямі розміщення розсекречених документів. Відкриття архівів якісно розширить поле наукових пошуків.

Третій розділ «Національної книги пам'яті» – це свідчення очевидців. Подані у Запорізькому обласному томі свідчення охоплюють представників усіх вікових, соціальних, національних категорій. Наведено свідчення людей, які були на той час ще дітьми, підлітками, а також свідомими молодими чоловіками та жінками віком 20–25 років. За соціальним походженням найчастіше – це представники українського селянства. Також наведено спомини службовців (наприклад, свідчення колишнього районного державного агронома Терпіннівського районного земельного відділу Григорія Артемовича Колісника¹, С. Ляшенка², який служив шофером в НКВД і возив уповноваженого за контролем по збору зерна в області), спогади та листи представників національних діаспор: чеської (свідчення Ярмили Францівни Прибіл (Вавріної)³, Мелітопольський район), болгарської (свідчення Фуклевих, Стояновських)⁴, велику цінність становлять листи німців Марії Хьюберт та Якова і Маргарити Крекерів⁵, які свідчать про голод серед німецьких колоністів Токмацького району.

На жаль, не маємо у нашому розпорядженні свідчень німців-менонітів і євреїв, які проживали в південних районах нашої області.

У розділі зібрано 480 свідчень людей, що пережили трагедію Голодомору на території Запоріжжя та Запорізької області. Укладачі намагалися цілісно та неупереджено подати свідчення по всіх районах області та обласному центру. На жаль, обсяг видання не дав змоги внести до тому всі матеріали, що є в наявності редакційної колегії.

Ще раз наголошуємо, що ми також не мали можливості залучити все коло джерел, яке є в нашому розпорядженні.

Серед поданих у збірнику свідчень переважають ті, що записані переважно протягом 2007–2008 рр. Робота із запису свідчень

¹ Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні: Запорізька область. – Запоріжжя: Дике Поле, 2008. – С. 914.

² Там само. – С. 817–820.

³ Там само. – С. 933.

⁴ Там само. – С. 994, 995.

⁵ Там само. – С. 1007.

проводилася під егідою райдержадміністрацій. У томі наведено також свідчення, зібрані дослідниками на початку 90-х років ХХ ст. Відзначимо кропітку працю мелітопольського дослідника В. Тимофєєва, який наприкінці 80-х – на початку 90-х років здійснив ґрунтовну пошукову роботу на території Мелітопольського району та узагальнив її результати в розвідці «Неоголошена війна (спогади свідків, архівні документи та роздуми сучасника про Голодомор 1932–1933 років)»⁶.

В. Тимофєєв, опитавши свідків подій, надав незаперечні аргументи щодо масштабу голодомору на Мелітопольщині, довів, що голод лютував та масово забирав людські життя не лише у селах, а й у містах. На початку нового тисячоліття роботу Тимофєєва продовжив колектив на чолі із заступником голови Мелітопольської райдержадміністрації О.М. Башою, який підготував нове видання книги про Голодомор у краї «Коли катом був голод»⁷. Варто зазначити, що в окремих випадках і Тимофєєв, і укладачі нової книги опитували одних і тих самих людей (як, наприклад, К. Сірої)⁸, але свідчення не повторюються. Сучасна політична ситуація дає можливість людям відкрито називати імена активістів, що здійснювали реквізиції (свідчення К. Сірої), відверто заявляти про те, що є всі підстави вважати Голодомор 1932–1933 років геноцидом (свідчення П. Веселовської (Мелітопольський район)⁹, А. Холодної (Веселівський район)¹⁰, М. Думи (Великобілозерський район)¹¹, П. Сіващенко (Приморський район)¹² та ін.), та дозволяти публікувати свої свідчення.

Разом з тим, і досі значна частина свідків боїться прилюдно заявляти про масштаби голоду 1932–1933 рр. Зокрема, жителька

⁶ *Тимофєєв В.* Неоголошена війна (спогади свідків, архівні документи та роздуми сучасника про Голодомор 1932–1933 років). – Тернопіль, 1993.

⁷ *Коли катом був голод: Голодомор 1932–1933 років на Мелітопольщині.* – Запоріжжя, 2008.

⁸ *Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні: Запорізька область.* – С. 937.

⁹ Там само. – С. 905.

¹⁰ Там само. – С. 851.

¹¹ Там само. – С. 837.

¹² Там само. – С. 989.

Чернігівського району погодилася свідчити лише на тих умовах, що фігуруватиме лише як «N», бо, мовляв, не впевнена у наслідках¹³.

Ми намагалися відобразити весь спектр документів, що маємо в наявності. Це мемуари генерала Петра Григоренка, нашого земляка, який народився в с. Борисівка Приморського району¹⁴, та жителя Запоріжжя художника Івана Василенка¹⁵, інтерв'ю з очевидцями, здійснені етнографічними експедиціями академічних установ під егідою професорів Юрія Мицика та Анатолія Бойка, спогади жителів міста та області, записані учнями, вчителями та співробітниками загально-освітніх навчальних закладів і соціальних служб, відповіді на анкети-запитальники. Останній вид документів відображає трагедію подій не настільки рельєфно, як пряма мова свідків.

Редакційна група планує продовжити збір свідчень, по можливості розширити його географію, враховуючи депортованих з України та представників національних меншин, щоб уникнути підстав для спекуляцій на кшталт «...Голодували не лише українці...».

Ретельніше слід поставитися до оформлення свідчень. Маємо на увазі необхідність зазначення дати опитування, прізвищ (розбірливо) інтерв'юера й тих, хто засвідчував документи.

Доопрацювання потребують анкети-запитальники. Ми маємо в розпорядженні опитування свідків за двома варіантами анкет. Перший з них – надто фрагментарний та не відображає всього масштабу трагедії. В іншому варіанті деякі запитання повторюються, що іноді спантеличувало свідків під час інтерв'ю.

Надзвичайно важливим є питання про кількість жертв Голодомору 1932–1933 рр. у Запорізькій області.

Насамперед постає проблема необхідності чіткого підходу до визначення кількості жертв Голодомору в цілому по Україні та по кожній області зокрема. Ми маємо чітко підходити до оприлюднення кількості жертв Голодомору, оскільки нині вона коливається від 3,5 до 10 млн осіб. На наш погляд, по-перше, варто не лише чітко вказувати кількість жертв, а й називати історичні школи та імена дослідників, які наводять

¹³ Там само. – С. 1024.

¹⁴ Там само. – С. 978.

¹⁵ Там само. – С. 812–820.

певні цифри, вказувати підстави та зазначати джерела, з яких встановлено саме цю кількість. По-друге, слід ввести в науковий обіг такі дефініції: *«прямі жертви голодомору 1932–1933 років»* (із зазначенням їх кількості); *«потенційні»* (тобто ненароджені або ті, хто помер у 1934 р., і причиною їхньої смерті могло стати виснаження або хвороби, спричинені тривалим голодуванням); *«виселені та депортовані»*. Ми маємо встановити кількість жертв за кожною групою.

Зокрема, за даними секретаря Дніпропетровського обкому КП України М. Хатаєвича, в області на початок квітня 1933 р. (після того, як відібрали все продовольство і почали вибірково рятувати людей) було розгорнуто мережу ясельних закладів і дитсадків на 100 тисяч дітей, «а за бортом цих домов маєтся большое количество детей, которых некуда девать». Не відомо, скільки з цих дітей померло. Якщо висновувати за масштабами смертності в м. Запоріжжі, де (теоретично) умови для утримання дітей були кращими, ніж у голодних селах, то їх кількість обчислювалася багатьма тисячами. Дітвбивство не піддається логічному поясненню.

Частина документів у графі *«Зазначити докладно причину смерті»* не має записів або містить прочерк. Досить часто по тій чи тій сільраді є дані за 1932 рік і зовсім немає за 1933 рік. Нерідко в книгах немає записів за цілі місяці або містяться неповні записи в розрізі окремих місяців. Наприклад, по Мордвинівській сільській раді Мелітопольського району за 1932 рік немає жодного запису, а за 1933 рік лише один запис, зроблений у листопаді. В Тимошівській сільраді Михайлівського району у травні – серпні 1932 зафіксовано 18 випадків смерті, а записів по найважчих місяцях осені й зими 1932 і за весь 1933 рік немає. В Рейхенфельдській сільраді Михайлівського району в книзі за 1932 рік зроблено 37 записів про смерть, причому за березень, вересень і жовтень – жодного запису. Водночас за 1933 рік є записи за всі 12 місяців, а їх загальна кількість становить 43.

Схоже, відповідних посадових осіб на таке відкрите і грубе порушення інструкції спонукали надзвичайні обставини. У Книзі записів за попередні роки (наприклад, за 1929, 1930 роки) таких порушень інструкції не виявлено.

Порівняно рідко в записах вказано, що смерть стала наслідком голоду. Картки, де в графі *«Зазначити докладно причину смерті»*

написано «голод» і «от недоедания», є винятками. Наприклад, у відомостях про причини смерті 50 мешканців села Вознесенки Мелітопольського району за квітень 1933 рік вказано: 37 – «от истощения», 9 – «от старости», 1 – «от порока сердца», 1 – «от кровавого поноса», 1 – «от воспаления легких». Поширеними були записи: «од різачки», «од старечої немочі», «од слабості», «од малокрів'я», «от старческого истощения», «от старческой слабости» тощо. У графі «Причина смерті» всіх 24 внесених до списків померлих з 12 квітня по 12 травня 1933 року по селу Спаському Мелітопольського району за 1933 рік записано «не установлена». У деяких сільрадах у відповідній графі ставили прочерк.

У місті Запоріжжі, де можна було сподіватися на кращий медичний контроль і точніші діагнози, ситуація не дуже відрізнялася від сільської місцевості. Зокрема, в будинку немовляти, який був розташований у тодішньому центрі міста, на вул. Рози Люксембург, буд. 4 (тепер це вулиця Дзержинського), недалеко від адміністративних будівель міста, за травень 1933 року зафіксовано 109 випадків смерті дітей віком від 10 днів до 3,5 років¹⁶. Серед діагнозів: «виснаження» – 30 випадків, «катар кишок» – 29, «запалення легенів» – 10, «шлункове захворювання» – 5, «серце» – 2, «кір» – 8, «вроджена кволість» – 3, «інтоксикація» – 1 та інші.

У всіх згаданих випадках «голод» як причина смерті не вказується, хоча «виснаження» можна характеризувати як наслідок голоду. Багато інших діагнозів, які наведено в картках, також можна оцінювати як результат голодного існування. До такого висновку підштовхує і порівняння діагнозів, записаних у книгах актів смерті за 1932 і 1933 рік, з відповідними записами за попередні чи наступні, порівняно нормальні роки. Проаналізувавши для прикладу причини смерті в ряді населених пунктів Бердянського, Оріхівського, Михайлівського та інших районів у 1928, 1929 і 1930 роках, ми не виявили діагнозів «від виснаження», «від слабості» (за винятком «врожденная слабость»), «від голоду», «від малокрів'я» та інших подібних¹⁷.

Нині ми маємо статистичні дані про кількість смертей по радянській Україні загалом, проте ми мусимо оперувати не усередненими даними, а з'ясувати кількість жертв по кожній області конкретно (і робити

¹⁶ Державний архів Запорізької області (далі – ДАЗО), ф. 5593, оп. 13, спр. 320.

¹⁷ ДАЗО, ф. 5593, оп. 6, спр. 64; ф. 5593, оп. 18, спр. 48.

це варто на рівні кожної області). З цією метою ми повинні аналізувати статистичні матеріали про народжуваність та смертність не лише за 1932–1933 роки, а й за попередні 1927–1931 та наступні 1934–1937, з метою встановлення кількості населення напередодні Голодомору та аналізу потенційних жертв (наприклад, померлих у 1934 році, оскільки причинами їхніх смертей могло бути виснаження чи спричинені тривалим голодуванням хвороби).

Тут постає проблема: документи РАГС за 20-ті роки майже не збереглися, а за 1934–1937 роки – переважно сфальсифіковані.

Поки що дослідникам не вдалося зробити точних підрахунків. Тодішня влада цього не робила, а з 1934 р. вона взяла курс на приховання справжніх масштабів трагедії. Вище вже йшлося про спроби приховати від громадськості Книги записів актів про смерть за 1932–1933 роки. Але частина книг все ж збереглася. Вони можуть стати джерелом для приблизного встановлення кількості померлих від голоду в 1932–1933 рр. у розрізі окремих населених пунктів. Для цього смертність у 1932–1933 рр. слід зіставити з порівняно нормальними роками до і після цієї трагедії. Наприклад, В. Тимофєєв установив, що по селу Троїцькому Мелітопольського району у книзі реєстрації смерті з 22 лютого до кінця грудня 1933 р. зафіксовано 178 записів. Щоб виявити масштаби смертності від голоду в 1933 р., дослідник вивчив відповідні книги за 1931 р. (17 померлих), за 1935 р. (24 померлих)¹⁸. Отже, якщо до книги були внесені всі випадки смерті, то кількість померлих у Троїцькому від голоду за 10 місяців і 10 днів 1933 р. становила приблизно 150 осіб. Прості підрахунки свідчать, що в цьому селі в голодні роки смертність збільшилася в 6–10 разів.

Таким чином, кількість жертв Голодомору 1932–1933 рр. у межах Запорізької області ще не встановлено. Для цього необхідно провести спеціальну і досить велику дослідницьку роботу. А вона ускладнюється, серед іншого, тим, що територія нинішньої Запорізької області входила до складу Дніпропетровської. Відтак відповідні дані щодо змін у кількості й складі населення на її території ніде не концентрувалися. Навіть у масштабах України не вдалося зробити точні підрахунки кількості

¹⁸ *Тимофєєв В.* Неоголошена війна (спогади свідків, архівні документи та роздуми сучасника про Голодомор 1932–1933 років). – С. 123.

жертв Голодомору. Різні українські автори називають цифри від 5 до 10 млн осіб. Можна говорити лише про орієнтовні оцінки. Нам не відомо, чи згадано у книгах актів смерті ті тисячі селян, які шукали порятунку у Запоріжжі і померли тут, не одержавши допомоги.

Отже, незважаючи на вихід у світ ґрунтовного видання «Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні», перспективи для досліджень залишаються досить широкими. Окреслене нами коло проблем відкриває можливості для подальших наукових пошуків та розробок. Редакційна колегія Запорізького обласного тому «Національної книги пам'яті» нині продовжує науково-дослідну діяльність з окресленої проблематики та готує до друку низку публікацій з історії Голодомору 1932–1933 років на Запоріжжі.